

Проф. Іван Огієнко.

Новочасний церковно-слов'янський правопис

Історичний нарис з па-
леографії та палеотипії

З семінара церковно-слов'янської мови
Православного Богословського Відділу
— Варшавського Університету —

Варшава. 1926.

Друкарня Синодальна, Зигмунтовська 13.

Проф. Іван Огієнко.

Новочасний церковно-слов'янський правопис.

**Історичний нарис з па-
леографії та палеотипії.**

**З семинара церковно-слов'янської мови
Православного Богословського Відділу
==== Варшавського Університету ====**

**Варшава. 1926.
Друкарня Синодальна, Зигмунтовська 13.**

Відбиття з журналу „Ελπίς“ 1926 р. Кн. II.

Н О В О Ч А С Н И Й ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПРАВОПИС.

Історичний нарис з палеографії та палеотипії.

§ 1. Твердого, міцно усталеного правопису давнина на ца ніколи не знала. Починаючи з X-го віку, цеб-то з того віку, від якого маємо писані слов'янські пам'ятки, аж до нового часу трудно розшукати два пам'ятники, щоби вони мали цілком однаковий правопис. В перші віки слов'янської письменности, по XIV вік включно, правопис був досить простий, але вже і в той час не було єдності в писаннях ріжних письменників. А з XV-го віку, коли до східнослов'янської літератури широкою річкою пішов південнослов'янський вплив, він приніс до нас і новий південнослов'янський правопис, правопис складний та заплутаний; і з того часу писарі наші почали ще більше плутати правопис, а тому в писаних пам'ятках XV—XVII віків годі шукати правописної єдності.

Кирилицьке друкарство розпочалося досить рано; першими розпочали його українці своїми виданнями в Кракові в 1491 р. На початку друковані книжки цілком наслідували правопис рукописів, в більшості т. зв. південнослов'янський; єдності правописної не було й тут. Але пізніше, особливо в друкованих виданнях XVII-го віку, потроху заводиться більш-менш послідовний правопис, хоч єдиного послідовного правопису не було й тоді.

На одностайність і послідовність старого нашого правопису дуже вплинула граматика відомого вченого українця Мелетія Смотрицького (родом з м. Смотрича на Поділлі) 1619-го року, що вийшла з монастирської друкарні в Ев'ю коло Вильні: **Граматики Славѣнския правѣлноє Сунтагма.** Граматика ця поширилася по всіх слов'янських землях, скрізь мала велику пошану та вплив, і багато допомогла в ділі правописного об'єднання всіх слов'янських народів. Але треба зазначити, що Мелетій Смотрицький в справі право-

пису власне нічого нового не заводив, — він лише упорядкував усе те, що вживалося, але не послідовно, і до нього.

Новий т. зв. церковно-слов'янський правопис, що вживається в теперішніх церковно-слов'янських богослужбових книжках, остаточно склався в певну закінчену систему лише в ХІХ віці. В місяці березні 1708 року цар Петро I заборонив вживати кирилицького письма для світських книжок, — воно лишилося лише в виданнях церковних; а це спричинилося до того, що церковно-слов'янський правопис не мав вже доброго ґрунту до свого розвитку. Коріння новочасного церковно-слов'янського правопису всі в минулому, — вони ведуть свій початок, як окремі явища, ще з глибокої давнини, але в цілому це правопис цілком новочасний, що остаточно склався лише в ХІХ віці.

Щоби ліпше розуміти й орієнтуватися в давнім нашій правопису, я розповід тут голозніщі правила новочасного церковно-слов'янського правопису, яким він вже устаїввся по кращих богослужбових виданнях ХІХ го віку, а головнє — по виданнях Київ-Печерської Лаври, що цілі віки була учителькою церковно-слов'янського правопису для цілого православного слов'янського світу. Знаючи новочасний церковно-слов'янський правопис, нам ліпше буде орієнтуватися і в довгій історії церковно-слов'янського правопису всіх віків.

Як знаємо, т. зв. кирилицьке письмо (кирилиця) цілком взяте, за малим винятком, з грецького уставного письма; з грецького ж письма прийшов до нас і церковно-слов'янський правопис у всіх головних своїх рисах.

І. Надрядкові значки.

§ 2. Взявши своє письмо, т. зв. кирилицю, з грецького уставного письма, взяли ми звідти ж і т. зв. надрядкові значки, цеб-то різні значки, що ставилися зверху над буквами; це будуть значки придику, наголосу та паєрик.

1. П р и д и х.

§ 3. В грецькій письмі кожний початковий голосний має т. зв. *придик*, тонкий або густий, *spiritus lenis seu asper*. Ці грецькі придики цілком перенесено й до церковно-слов'янського письма, хоч тут вони були зовсім непо-

трібними. В давній письменности вживали, хоч непослідовно, обох придихів, тонкого та густого, але пізніше звичайно вживали лише одного тонкого придиху.

Новочасний церковно-слов'янський правопис вживає тільки одного тонкого придиху, вживає його лише як залишок старовини, бо ніякого звуковсго значіння придих цей у нас ніколи не мав і не має. Ось приклади: *ѡлѡкѡти, ѡмѡнѡнѡ, ѡгдѡ, ѡлѡнѡ, ѡлѡнѡку, ѡздалѡча, ѡерѡнѡ, ѡтрѡча, ѡградѡнѡти, ѡугѡвѡзѡнѡтисѡ, ѡдѡбѡлѡ, ѡзѡнѡкъ, ѡзѡнѡкъ, ѡпѡстѡлѡсѡ* і т. п.

Вдавніну письмо було неперервним, *scriptura continua*, цеб-то писало я слово за словом без перерви, і тому придихи на початкових голосних до певної міри були вказівками й для читання. З початком друкування книжок почали вже розділяти слово від слова, а тому в нас відпало й це значіння придихів.

2. Наголос.

§ 4. Значки наголосу, як і значки придиху, перенесено до церковно-слов'янської письменности з письменности грецької. В IX віці грецьке богослужбове письмо мало значки наголосу не на кожнім слові, а лише на деяких, часом на багатьох, а часом мало їх рідше; ту саму звичку занесено й до книжок церковно-слов'янських. Але цікаво, що наші книжки аж до кінця XIII-го віку звичайно або зовсім не мають значків наголосу, або мають їх надзвичайно мало; я пояснюю це тим, що ще з часів Кирила й Мефодія замічено, що слов'янські народи не мають одної вимови слів, а тому розставляти значки наголосу в рукописах — то значило б закріплювати їх лише до одної своєї місцевости, тоді як діяльність Кирила й Мефодія мала виразний всеслов'янський характер.

Починаючи з XIV-го віку наші богослужбові книжки звичайно мають вже значки наголосу, але мають їх ще не на кожному слові, а лише на деяких; на початку наголошених слів дуже мало, а з часом їх стає все більше та більше. Це заведення значків наголосу в богослужбових книжках (книжки рукописні не богослужбові звичайно значків наголосу не мали) я пояснюю розвитком місцевих церков: писарів з часом стало багато, книжка — особливо з XIV-го віку, коли в нас появився папір, — стала дешевшою,

тому кожна церква почала готувати книжки переважно для своїх власних потреб, і тому почали скрізь розставляти значки наголосу по вимові своєї землі, не оглядаючися на вимову інших слов'янських земель. Ось через це вже в XIV—XV віках бачимо відмінну церковну вимову таку: українську—київську, російську—московську, білоруську і південно-слов'янську. Кожний з цих народів вимовляв слова по-своєму і по-своєму розставляв і значки наголосу в богослужбових книжках. Див. ще § 45.

Розставлення значків наголосу в новочаснім церковно-слов'янським правопису хоч і веде свій початок від давнини, але воно дуже відрізняється від системи старої. Найголовніше, тепер ставлять значки наголосу вже на кожному слові, чого частіше не було вдавнину. В головних рисах правила нозочасного розставлявання значків наголосу в богослужбових книжках такі.

§ 5. **Значків наголосу три:** 1. наголос тупий або *каріа*, *βαρεῖα προσφῶδια*, *accentus gravis*, це значок $\grave{}$, 2. наголос гострий або *оксія*, *ὀξεῖα προσφῶδια*, *accentus acutus*, це значок $\acute{}$, і 3. *камора*, *καμάρα*, *περισπωμένη προσφῶδια*, *accentus circumflexus*, це значок \circ .

§ 6. *Тупий наголос або варія* ставиться тільки на кінцевому голосному, цеб-то тоді, коли слово кінчиться наголошеним голосним звуком, напр.: **ТОГДА СОТВОРИ ТРЕБѢ, ГРѢХИ, ПРОСТИ, ПОСѢТИ, ИЩЕБЛИ, СЕИ, ТВОЕ, ТВОА, НА ЗЕМЛИ** і т. п.

§ 7. *Гострий наголос або оксія* ставиться у всіх інших випадках, — не ставиться він тільки на кінцевім голоснім звуці, напр.: **ОТЧЕ НАШЪ, ИЖЕ СЕИ НА НЕБѢХЪ! ДА СКАТИТЕА ИМА** (рос. *ИМА*) **ТВОЕ... ХЛѢБЪ НАШЪ НАСѢЩНЫЙ, ИЗБАВИ ѿ ЛДКАБАГѠ** і т. п.

§ 8. Коли по слові, що кінчиться наголошеним голосним звуком, йдуть *односкладові слова* - часточки, що кінчаються голосними звуками, напр.: **БО, ЛИ, ЖЕ** і т. п., а також односкладові займенники **МА, ТА, СА, МИ, ТИ, СИ, НИ**, то ті слова - часточки рахуються з'єднаними до попереднього слова, а тому на попередньому слові ставимо не варію, а також оксію, напр.: **ИЗЪ ТРЕБѢ БО, ОУЖЕ БО, СЕ БО, Ѡ ПЛОДА БО, ПРИНТИ БО, ТЫ ЛИ, НЕ СЕ ЛИ, ЖИКИ МА, ОУТВЕРДИ МА,**

вразумі ми, мені же, тї же, возлюблю та, помані ма, вознесѣ та, вразумлю та, мы же, ѡбрати ны, сісі ны, собері ны і т. п. Вдавнину ці односкладові часточки звичайно писалися разом із словом; тепер ці часточки пишемо окремо, але залишаємо стару форму наголосу.

§ 9. Коли збігаються підряд де-кільки односкладових слів - часточок, що кінчаться на голосну, тоді на останній з них ставимо варію: не да ли, ни ли.

§ 10. Значка [^], *камбѡра*, вдавнину вживалося на односкладових словах, напр. нѡ, бѡ, мѣ, нѣ, мѣ і т. п., а також в деяких окремих словах та формах. Новочасний правопис не знає вже такого вживання камбѡри [^], а вживає її лише для відріжнення форм однини від множини, див. далі §§ 28—41. Замічу тут, що новочасний церковно-слов'янський правопис розрізняє ѡ̆ яко приєменник від ѡ̇ яко викличника: ѡ̆ миѣ, ѡ̇ дїенла!

§ 11. На *односкладових словах* постійно ставиться відповідний наголос: хлѣбѣ нашѣ насѣщный дѡждѣ намѣ днѣсь, ѡ̇ сїа, ма, оумѣ, нѣсѣ, рцѣ, всѣ і т. п.

Але на односкладових приєменниках та злучниках наголосу не ставимо, — вони тісно приєднуються до дальшого слова, чому вдавнину звичайно писали їх разом з тим словом: да прїидетѣ, на землї, ѣ не ввѣдї, но ѣзбѣви нѣсѣ, ѣ на дѣла, ко всѣкой, по дѣлѡмѣ, ко стезї і т. п. Див. §§ 8 і 9. Відріжнати ѣ його від злучника ѣ.

З. П а е р и ж.

§ 12. Вдавнину дуже часто не писали Ж чи К, а замість нього писали т. зв. паєрик чи єрик, що мав ріжну форму; часто для Ж і К були ріжні значки. В новочаснім церковно-слов'янськім правопису паєрика вживається дуже рідко і тільки замість Ж; він тепер, як і часто вдавнину, має форму [^]. Тепер паєрика вживають замість Ж в кінці тих приєменників, що кінчаться на приголосний звук, а також коли такі приєменники приєднуються до слова, що розпочинається з йотованої голосної, напр.: без [^] лѣности, пред [^] тобою, ѣз [^] рѣкї, ѣз [^] нїати, ѣз [^] авїти, ѣз [^] ати, ѣз [^] авлїні, ѡ̇ бїти, ѡ̇ бїнїати, ѡ̇ бїсмлютѣ, ѡ̇ бїюродѣти, ѡ̇ бїавї-

ти, ѠБЛАДЕНІЄ, ѠБЛАТИ, НАД ГЛАБОЮ, ПОДІ НОЗІК, ПОДАТИ
і т. п.

Від давнини паєрика послідовно вживається в українським письменстві, але, на жаль, ще й досі на Україні не відлито осібних буков *б, н, в, м, ф*, разом з паєриками над ними, як то було вдавнину. — замість паєрика в українським письменстві звичайно вживають перетинки (коми), а це непотрібно розриває слово, напр. об'явити, а треба об'явити, і.я, п'ять, згідно з давнім ѠБЛАВТИ.

II. Скорочення слів.

1. Титла.

§ 13. Скорочення тих слів, що їх усі письменні люде повинні добре знати, відоме з найдавнішого часу, з X-го віку, від якого маємо наші писані пам'ятки. До нашого письменства ці скорочення чи писання „під покриттям“, з титлами, гр. τίτλος, перейшли з письменства грецького.

Назва *титло*, *т'ітло* походить від грецького τίτλος лат. titulus, і визначає спершу напис; назву взято від того титла, що Пилат написав його над расп'ятим Христом: *НАПИСА ЖЕ Й ТІТЛА ПІЛАТЪ, ЕГВѠ ТІТЛА МНОЗИ ЧТОША Ѡ ІУДѢЙ Іоан XIX 19—20*. Як пояснює сербський письменник кінця XIV-го віку Костянтин Философ, родом болгарин, в відомім труді своїм „Книга о письменехъ“, розд. 13-й, під титлом пишеться слово для того, щоби його можна було здалека пізнати, що то за слово, — цеб-то титло над словом має те саме значіння, як і титло над Христом. Друге завдання титла, по словах Костянтина, — скоротити працю писання (див. Ягич, Разсужденія, ст. 424—425). Автор пізнішого часу пише: „Титла єсть санъ, или слава, или царствіє“ (там само, ст. 563).

Про вживання титла в рукопису XVII-го віку читаємо: „Титла пишеться над господскими и богородичными имены; вся бо Христова божественная имена, и Богородицы, и Крестителява, и святыхъ пророкъ, и апостоль, и святителей, и священномученикъ, и преподобныхъ, и праведныхъ, и благихъ, и блаженныхъ, и благочестивыхъ царей и царицъ, и князей, и княгинь, и владыки, и епископы, и священники, и учителя, и страсти свя-

тихъ, и спроста реши — всяко святоє именованіє *писати под покрятіємъ*. Також всяко имя отпадшеє писати складомъ, а не под покрятіємъ, яко же суть сия: ангелы лукавыя, лжеапостолы, лжепророки, духъ лукавый, антихриста и предтечу єго, и злочестивыя цари и князи, и єпископы, и владыки, и учителя, и священники, и боги, и церкви идольскія, и страсти, рекше похоти, и подобная симъ" (И. В. Ягичъ, Разсужденія старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Спб. 1895 р. ст. 742—743). В другім рукопису XVI в. про вживання титла говориться коротко, але виразно: „Єже что свяго и Господєви угодное, то пишется под титломъ, а єже что Богу мерзко, отпадшеє, то пишется все складомъ, отнюд не покрывается" (там само, ст. 693). Писання певних слів під титлами вдавнину строго додержувалися, і помилки в цим відношенні вважалися тяжким гріхом.

§ 14. Найчастіше вживається простого титла, що зазначається значком ~. Крім простого титла, єсть ще титла букovní, а саме: слово-титло ѿ, он-титло ѿ і глагол-титло ѿ. Про добро-титло див. § 15.

Найчастіше з титлами пишуться ось ці слова:

1. Титло просте: ^аа̑г̑г̑а̑з̑ ангель, б̑г̑з̑ Богъ, б̑л̑г̑з̑ благъ, б̑л̑ж̑ен̑з̑ блаженъ, а̑х̑з̑ Духъ, д̑б̑а̑ д̑ѣва, д̑ш̑а̑ душа, і̑с̑х̑з̑ Іисусъ, м̑л̑т̑ва̑ молитва, м̑т̑и̑ мати, м̑р̑і̑а̑ Марія, м̑ч̑нк̑з̑ мученикъ, н̑б̑о̑ небо, о̑ц̑з̑ отець, с̑т̑з̑ святъ, с̑т̑л̑ святитель, с̑п̑с̑з̑ Спасъ, с̑н̑з̑ сынъ, о̑уч̑нк̑з̑ ученикъ, ц̑р̑ь̑ царь, ц̑р̑ков̑ь̑ церковь і др.

2. Слово-титло: а̑п̑л̑з̑ апостоль, б̑ж̑т̑в̑о̑ божество, б̑л̑г̑в̑ен̑з̑ благословень, в̑ос̑кр̑н̑іє̑ воскресеніє, г̑л̑б̑ Господь, г̑ж̑а̑ госпожа, д̑в̑т̑в̑о̑ д̑ѣвство, є̑п̑к̑п̑з̑ єпископъ, іє̑р̑л̑м̑з̑ Ієрусалимъ, к̑р̑т̑з̑ крестъ, к̑р̑ст̑н̑і̑ч̑л̑к̑ь̑ креститель, м̑л̑т̑в̑ь̑ милость, м̑л̑рд̑іє̑ милосердіє, м̑ц̑з̑ м̑сяць̑ п̑р̑т̑ол̑з̑ престоль, р̑ж̑т̑в̑о̑ рожество, х̑р̑ст̑ос̑з̑ Христось, ц̑р̑т̑в̑о̑ царство, ч̑т̑н̑й̑ честный, ч̑т̑а̑а̑ чистая і др.

3. Он-титло: п̑р̑р̑ок̑з̑ пророкъ, т̑р̑ца̑ троица.

4. Глагол-титло: є̑в̑л̑іє̑ євангеліє.

2. Виносні букви.

§ 15. Встаровину надзвичайно кохалися в виносних буквах і звичайно кінцеву букву, одну чи декільки, виносили над слово; часто, але рідше, виносили над слово й букву серединну, рідко початкову. Це виношення буков над слово позичене також з грецької письменности, де воно було звичайним, і оправдувалося дорожнечю пергаменту, на якому писали. З бігом віків, коли матеріал для писання, папір, став дешевим, виношення буков над рядок, над слово, не зменшилося, а навпаки, стало значно частішим. В друкованих книжках винсних буков надзвичайно багато, бо виношення буков стало технічним друкарським засобом рівняти рядки складу, — щоб вони й від правого боку були рівними.

Пізніше, в XIX віці виносні букви цілком вийшли з церковно-слов'янського вжитку, позосталася лише буква Ѧ, яка в небагатьох словах в середині їх виноситься над слово, цеб-то вживається вже не як виносна буква, а як добротитло; це буває в таких словах: БѦА Богородица, БѦТЬ благодать, БѦКА владыка, БѦЦА владычица, МѦЗ мудръ, МѦНЦЗ младенець, НѦА недѣля, ПѦНКЗ праведникъ, ПѦТѦЧА предтеча, ПѦВЕНЗ преподобень і др.

III. Вживання окремих буков в новочаснім церковно-слов'янскім правопису.

§ 16. Спочатку слова пишеться широкє Ѣ, а в середині та на кінці слова вузьке ѣ, напр.: ѢЗЕРО, ѢЩЕ, ѢЛЕЙ, ѢКТИНА (р.-а), ѢЛЕНЬ, ѢСИ, ѢЛІКВ і т. п.

§ 17. Церковно-слов'янський правопис знає три букви для зазначення звука і, а саме: И, І, І.

1. Буква і пишеться перед голосними буквами, а буква И перед приголосними і в кінці слів: прѢДѢТЪ, СѢЛЕ, живѢЩІИ, простѢ, вѢЖИХЪ і т. п. Вдавніну цього правила не дотримувалися і писали звичайно навпаки: иѢЗЪ, а тепер пишемо іѢЗЪ.

В словах чужого походження, найчастіше грецьких, замість гр. ι пишеться і, напр.: ѦКРѢДА, ѦНТѢДОРЪ, ѦРХІ-

трьіклінъ, ѿспѣдъ, васіліскъ, дїдрѣхма, ѿхїана, їрмоѡъ, кадїема, кїкѡтъ, лїкѡнъ, лїтра, при понтїйстѣмъ пїлатѣ, херѡвїмъ, серафїмъ, ѿпїскопъ і т. п. Так писали і вдавнину.

Грецьку ѣ передається через и, напр.: Їродъ Ἰρῶδης, їзраїль Ἰσραήλ, ѡмїнь ѡμνῶν, ѡлннѡвїа ἁλληλοφῶν, ѡспѡнїа ἡ Σπανῶν; грецьке εї передаємо через ї, напр.: їдѡлѡъ εἰδωλον, їкѡнѡ εἰκων, їрїна Εἰρήνη, їѡакїмъ Ἰωακείμ, прокїменъ προσημενον і т. п.

3. В словї *мир* пишемо И або Ї, з рїжним значїнням, як було вже вдавнину: мїръ — рах, спокїй, згода, а мїръ — mundus, свїт.

4. З техчичних друкарських причин звичайно вживається не ї, а І, коли на нього падає наголоє: мїрїа, ѿпїскопъ, херѡвїмъ і т. п.

§ 18. Для звука *o* в новочаснїм церковно-слов'янськїм правопису вживається трох букв: о, Ѡ і ѡ. Спочатку слова пишеться Ѡ, а о в серединї і в кїнци слїв, напр.: Ѡтрѡкъ, Ѡнъ, ѡнмъ, ѡлѡ, ѡкрѡвїще, Ѡчи, Ѡлтарь (рос. Ѡлтарь), Ѡдрѡ і т. п.

§ 19. Букву ѡ, омега, пишеться в таких випадках:

1. В применнику ѡ, напр.: ѡ тебеѣ, ѡ нїмъ, ѡ беззакѡнїи і т. п.

2. В приростках ѡ та ѡб, напр.: ѡбдержати, ѡбольстити, ѡверѣтити, ѡградити, ѡдїеню (рос. ѡдїеню), ѡженити, ѡмерзити, ѡплѡтъ, ѡстѡти, ѡтай, ѡшлю, ѡслабленїе, ѡбноє.

3. В словах грецьких (чи принятих з грецького) на мїстї грецької ѡ, напр.: Ѡрѡнъ, Ѡвѡссѡлѡмъ, Ѡвїрѡнъ, Ѡммѡнъ, Ѡакѡвъ, їдѡлѡ, Сїмѡнъ, Кѡнстантїнъ, лѡгѡнъ, рѡссїйскїй, Сїѡнъ, фараѡнъ, Ѡавѡръ, ѡсѡпъ, ѡбѡѡта і др.

§ 20. Склад *on* звичайно передається з давнього часу лїгатурѡю Ѡ в применнику та в приставцї *от*, напр.: Ѡ снѡ, Ѡверзи, Ѡврати і т. п. Коли ж *от* не применник, тодї пишемо Ѡт, а не Ѡ, напр.: Ѡтрѡковїца, Ѡтрѡкъ, Ѡтрѡчѡ, Ѡтцѡ або Ѡцѡ.

§ 21. Для звука *y* в новочаснїм церковно-слов'янськїм правопису маємо двї букви: на початку слова вживається

оу (ук), а в середині та на кінці слів Ѹ, напр.: оѸчѣніє, оѸхо-рѸкѸ, оѸснѸти, оѸврачѸй, оѸгга, оѸ негѸ (рос. оѸ негѸ), слѸхѸ моѸмѸ (рос. моѸмѸ) і др. Буква Ѹ повстала з лігатури Ѹ̅.

§ 22. Букви Ж в нзвочаснім церковно-слов'янськїм правопису не вживається: рѸкѸ, зѸвѸ, давнї рѸка, зѸвѸ і др.

§ 23. На початку слова вживається Ѡ, а Ѡ в середині та в кінці слів, напр.: ѠкѸ, ѠвѸ, Ѡти, всѠїѠ, коѠа тѸѠ і т. п. Пишемо ѠзѸкѸ — це нарід, gens, або язичник, і ѠзѸкѸ — це lingua, орган мовний, мова, напр.: оѸбоѠтѸ ѠзѸыцы (народи) Ѡмене гѠна; прильпнї ѠзѸкѸ моѸ горѠани моѸмѸ (рос. моѸмѸ).

§ 24. Буква Ѳ вимовляється як і, напр.: ѲсѸпѸ, мѲро, кѲсѸнѸ, кѲвѸлѸ, тѲмпѸнѸ, ѲпѸстѸсь, ѲгѲпетѸ, КѲрїлѸ, КѲрїнїѸ і т. п. Але коли Ѳ стоїть між голосними, то вимовляється як в: лѲвїтѸ, Ѳїїє, ѲѸ і др. Букву Ѳ пишемо лише в словах грецьких замість грецького υ. Над Ѳ часом ставлять двї рисочки: Ѳ̅̅.

§ 25 Буква Ѣ вдавнину визначала звук dz, але вже з дужє давнього часу в пам'ятках звичайно плутають Ѣ (зіло) та З (земля). В новочаснім церковно-слов'янськїм правопису звичайно вживається З, а букви Ѣ вживається лише в отсих словах: свѢздѸ, свѢрь, сіїє, сілѸкѸ, слѸ, смїѸ, сѢлѸ (рос. сѢлѸ), сѢнїца; звичайно в словах, що походять від цих, також пишемо Ѣ, напр.: слѸчний, слѸба (рос. слѸба), слѸдѢѸ (рос. слѸдѢѸ), смѸй, шлѸвїти і т. п. В українських говорах часом ще й тепер можна почути вимову давнього Ѣ як dz, напр. дзміѸ, дзміѸха і др.

§ 26. Вдавнину звичайно не ставили Ъ по Ѡ перед приголозною, а замість Ъ ставили над Ѡ паєрика (§ 12) або нічого не ставили: тѸцѸ, коѸмї і др. В новочаснім церковно-слов'янськїм правопису або з традиції ставлять гаєрика над Ѡ, або нічого не ставлять: свѢтїѠнїкѸ або свѢтїѠнїкѸ, прѸцѸтїсѸ, але частїще ставлять Ъ по Ѡ, напр.: сіѸльнѸ, ѠїлѸскїѸ, безначѸльнїѸ, мѸлькѸ, свѸдѢтѸельство, прильпнї, жїтѸельство, ѠзѸбѸльшѸсѸ, сіѸльнїѸ і т. п.

§ 27. Букви Ѣ , Ѥ і Ѧ взяті з грецького алфавиту і вживаються лише в грецьких словах: ѦлѣѢандрѢ , СамѤѡнѢ , ѦлѣѢѢ і т. п.

IV. Відріжнення на письмі однозвучних форм.

§ 28. З найдавнішого часу помічаємо в церковно-слов'янськiм правопису виразне бажання відріжнювати на письмі однозвучні форми; найчастіше це робилося так, що однозвучні форми мали різні значки наголосу; напр. вже в Київських глаголицьких листах X-го віку родовий відмінок множини, коли він однозвучний з називним однини, має для відріжнення на кінці над Ѧ периспомену, напр.: грѣѡѡѢ , мѡченнѡѢ , ѡпогѡлѡѢ і др. Але сталої виробленої системи відріжнення однозвучних форм давнина звичайно не знала, хоч і вживала цього в тій чи іншій мірі. І тільки в XVIII—XIX віці вже новочасний церковно-слов'янськiй правопис виробив сталу й послідовну систему розріжнення однозвучних форм, систему, якої коріння все ж таки походить з глибокої давнини.

§ 29. Способи для такого розріжнення подвійні:

1. Однозвучні форми перш над усе розріжнюються формою своїх букв e та o : в одних формах ставимо вузькі Ѣ , Ѧ , а в других, головно у множині, широкі Ѥ , Ѧ .

2. Коли ж слово не має звуків e , o , тоді однозвучні форми розріжнюються формою значків наголосу: в однині ставлять оксію чи варію, а в множині — камору. Треба замітити, що цього другого способу розріжнювання часто вживають і замість першого

Найважчіші випадки системи розріжнення однозвучних форм такі.

§ 30. Родовий і знахідний відмінки однини прикметників, займенників і дієприкметників брешуть однаково; щоб їх розріжнати, пишуть в родовім на кінці ѡ , а в знахіднім Ѧ .

а. Родовий: моѡгѡ , твоѡгѡ , своѡгѡ (рос. моѡгѡ , твоѡгѡ , своѡгѡ), нашегѡ , вашегѡ , лѡкавагѡ , ѡдинорѡднагѡ , сѡѡтлагѡ , тѡжкагѡ , стѡгѡ , коѡгѡ , лѡннѡвагѡ , грѡшнагѡ , дѡбрагѡ , вѡтѡхагѡ , ѡ сегѡ , дѡѡвнагѡ , $\text{ѡ глаѡа ѡклаѡекѡтѡяцагѡ}$ і т. п.

б. Знахідний, accusativus: оу̀клоня́ющаго̀са ꙗ́ко̀ мѣне́ (рос. менѣ) лѹ́каваго̀ не познáхъ; ѡ̀слѣветáющаго̀ тáко̀ и́скреннаго̀ сво́его, се́го̀ и́згонáхъ (хоч в залежности від не можна рахувати й родовий відмінок, а тому можна б писати: оу̀клоня́ющаго̀са, лѹ́каваго̀). И́збáви прáведнаго̀ Лѹ́та, оубѣ́ште прáведнаго̀, але: мѣ́тба прáведнаго̀. Благословѣ́и ѡ̀чища́ющаго̀, и́сцѣ́ляющаго̀, и́збáвля́ющаго̀, вѣ́нча́ющаго̀, и́сполнáющаго̀ Пс. 102'. Пóмниши ѣ́го̀, погѣ́шаши ѣ́го̀, сла́ва ѣ́го̀ на не́го̀, ѡ̀ста́витъ ѣ́го̀ въ рѹ́кѹ́ ѣ́го̀, сми́раетъ се́го̀, по́ста́вилъ ѣ́си ѣ́го̀ по́д но́зѣкѣ ѣ́го̀.

§ 31. Так само розріжняємо форми *мене, тебе, себе*: в родовім відмінку пишемо **ѣ** широке, а в знахіднім **ѣ** вузьке. Розріжнати наголос: в українських старих книжках: ꙗ́ко̀ мѣне́, ꙗ́ко̀ те́бе, ꙗ́ко̀ се́бе, а в російських: ꙗ́ко̀ менѣ́, ꙗ́ко̀ тебѣ́, ꙗ́ко̀ себѣ́.

а. Родовий: ꙗ́ко̀ мѣне́, менѣ́ ра́ди, па́че менѣ́, во свѣ́дѣ́ннѣ́, и́з те́бе, ꙗ́ко̀ те́бе, оубѣ́ште те́бе, да ꙗ́ко̀ вѣ́ржетъ се́бе, ѡ́дѣ́сню́ (рос. ѡ́дѣсню́) се́бе.

б. Знахідний звичайно **мá, тá, гá**, але часом буває й **менѣ́, тебѣ́, себѣ́**: и́зми́ менѣ́, ненавѣ́дащы́а тебѣ́, взы́скá тебѣ́, вси́ тебѣ́ и́щѹ́тъ, возми́те и́го̀ моѣ́ на се́бе (рос. себѣ́), и́сказа́ша сáми се́бе́, возлю́биши гáкѹ сáмъ се́бе́ і т. п.

§ 32. В новочаснім церковно-слов'янським правопису різко відріжняють форми *дісприслівників* (рос. нарѣ́чіе) — вони кінчаться на - **ѡ**, від прикметників однини середнього роду — вони кінчаться на - **ѡ**. Напр.:

а. Діє трислівники (нарѣ́чія): кáмѡ, тáкѡ, тáмѡ, оубѣ́вѡ, тóкмѡ, гáкѡ, кѹ́пнѡ, мáлѡ, тáйнѡ, вѣ́рнѡ, прáвѡ, напáснѡ, ѡ́бѣ́чнѡ, прѣ́снѡ, ѣ́лікѡ, прáмѡ, нешѣ́вдѣ́ннѡ, непоко́лѣ́лемѡ, непра́веднѡ, немóлчнѡ, неперста́ннѡ і т. п.

б. Прикметники однини середнього роду: сѣ́рдце́ чѣ́сто сози́жди, сѣ́рдце́ сокрѹ́шенно́ и́ сми́ренно́, и́мá (рос. и́ма) сѣ́о ѣ́сть, не прильпѣ́ мнѣ́ сѣ́рдце́ строптѣ́во; ча́до возлюбле́но (рос. возлюбле́но) и́ вѣ́рно, але: вѣ́рнѡ тво́риши, тѣ́ло твоѣ́ свѣ́тло, але: весе́лá свѣ́тлѡ; стáрашно ча́ниѣ́ (р. ча́сѹ́дà, сѣ́о

й страшно ймà (рос. йма) ѿгѡ, але: страшнѡ оудивѣса; всàко дрѣво дѡброє, але: глаголю (рос. глаголю) вàмъ не клàтиа всàкѡ; (сѣ) ѿсть днѣво, але: проскѣпàешн днѣнѡ; сѣ (рос. сѣ) вàмъ разѹмно, але: пойте разѹмнѡ, сѣ (рос. сѣ) во ѿсть правѣдно, але: снàщемѹ правѣднѡ, правѣднѡ пожикѣмъ і т. п.

§ 33. В *родовім* відмінкові множини слів мужеського роду пишемо на кінці - **ѡвѡ**, - **ѣвѡ**, щоби цим відріжнити ці фѡрми від прикметників приналежности на - **ѡвѡ**, - **ѣвѡ**, напр.: **вѡ рѹки врагѡвѡ**, **родѡвѡ**, **грѣшникѡвѡ**, **ѡ гласѡвѡ**, **ѡ алмѡвѡ**, **ѡ дѣвѡ**, **пѡстникѡвѡ**, **равѡвѡ**, **во вѣки вѣкѡвѡ**, **трѡдѡвѡ**, **ѡставлєніє грѣхѡвѡ**, **сынѡвѡ**, **свѣщникѡвѡ**, **человѣкѡвѡ**, **смѣѣвѡ**, але: **царѣвѡ мѹжѡ**.

§ 34. *Називний і знахідний* відмінок двійного числа мужеського роду, для відріжнення від родового відмінку однини, має циркумфлекс (камору), напр. **дѡ ножà**, **кораблà**, **должникà**, **птеницà**, **оученика** (рос. оученика), **слѣпцà**, **днѣ**, **слѡдѣа** (рос. слѡдѣа), **человѣка**, **брàта**, **сына**, **таланта**, **мѡжа**, **свѣщника**, **завѣта**, також в прикметниках та дієприкметниках: **дѡ бѣсна нѡдѡца** і т. п., а родовий відмінок однини: **нѹ ножà**, **кораблà слѡдѣа** (рос. слѡдѣа) і т. п.

Коли в слові єсть букви *о*, *е*, то двійне число звичайно зазначається через широкі букви — **ѡ**, **ѣ**, напр.: **дѡ разѡвѡника**, **рѡга**, **дѡ мѡжа глаголюща** (рос. глаголюща), **гѡрлицца**, **срѣбреника**, **лжевидѣтѣла** і т. п., а родовий однини: **ѡ разѡвѡника**, **рѡга** і т. п.

Те саме і в двійні жіночого роду: **дѡ птѣицѣ**, **рѣвѣ**, **нѡзѣ**, **рѣзѣ**, **тмѣ** і т. п., або вживається широкіх букв: **дѡ нѡзѣ**, **дѡ лѣптѣ** і т. п.; давальний однини: **птѣицѣ**, **рѣвѣ** і т. п.

Двійня: **ни двѡю рѣзѹ**, **по двѡю днѣѹ**, **тѡ мà настàвнѣта**, **однина: на рѣзѹ**, **по днѣѹ**, **тѡ женà** і т. п.

§ 35. Називний та знахідний відмінки множини жіночого та середнього роду речівників, прикметників, займенників та дієприкметників, для відріжнення від родового відмінку однини, звичайно має широке **ѣ** чи **ѡ** (а в родовім однини вузьке **ѣ**, **ѡ**) або камору, напр.:

а. Ѡдержаша мѧ кѡлѣзни (рос. кѡлѣзни) смѣртныа, кѡль козлюблѣнна (рос. козлюблѣнна) селѣніа твоѡ, вслѣа дѣла бѣіа, козрадѣютса кѡсти смирѣнныа, вслѣа дѣла, исхѡдница смѣртнаа, двѣри (власне, це двійня), родовий однини: бѡлѣзни (рос. болѣзни), селѣніа і т. д.

б. кѡлѣна, щедрѡты, запшвѣди, беззакѡніа моѡ, кѡлѣзни (рос. кѡлѣзни) ѡдшвы, исхѡдница коднѡа, кѡлны, дѣвны высѡты мѡрскіа (рос. мѡрскіа), мнѡзи скѡрби, кѡсти моѡ, вѣрны всѧ запшвѣди ѣгѡ, гѡры высѡкіа, пѡлана сѡты; родовий однини: колѣна, изъ рѣки ѡдобы і т. д.

в. исхѡдница коднѡа, сѡдѣбѣ твоѡ, врата (рос. вратѣ) вѣчнаа, молѣбѣ, оѡста моѡ, всѧ высѡты твоѡ, вѣтѣвіа, дѣвны высѡты, птници, ѡснованіа, гѡры сѡнскіа, сладка сло-веса твоѡ, ѡправдѣніа прѣва, хѡлы (рос. хѡлы), пѡти твоѡ, лѣта твоѡ, жилища, дѣвны, сѡдѣй, хранилища, браз-ды, жѣта, вѣрны всѧ запшвѣди і т. п. Родовий однини: исхѡдница, сѡдѣбѣ і т. д.

г. Знахідний відмінок: сокровѣннаа предкѣдѡй, про-сѣщѡаѡй всѧческаа, глаголаѡй (рос. глаголаѡй) неправѣднаа, прѣимѣ молѣніа нѡша, всѧ беззакѡніа моѡ ѡчисти (рос. ѡчисти), ѡбѡзѡ оѡста моѡ недѡстѡйнаа, оѡтравѣны испытѡаѡй, щедрѡты твоѡ дарѡѡй (рос. дарѡѡй), гѡды высѡкаа вѣста, всѧ кѡлны набѣлѣз ѣси на мѧ, оѡврачѡѡй многѡлѣтныа страсти, безвѣстнаа ѡ тѡйнаа гѡвилѣз мѧ ѣси, творѡщагѡ белѣкаа, слѡвнаа ѡ ѡужаснаа, днѡ кѡдѣти блѡги, козкѣстѣти всѧ хѡлы (рос. хѡлы), твоѡ лѣта вѣчнаа поманѡхѣз і т. п. Але: тѡйна сокровѣннаа нѡша і т. д.

§ 36. В родовім відмінкові множини речеників мужьського роду, для відріжнення їх від називного однини, пишеться широке Ѣ ѡ або кабора, напр: ѡ отѣцѣз, млѡдѣнѣцѣз, сѡтѡникѣз, вѡстѡкѣз, прѡрѡкѣз, со прѣстѡлѣз, пѣназѣ, хѡлѣз, ѡѡченикѣз (рос. ѡѡченикѣз), гѡзѡкѣз, мѣсѡцѣз, зѡпадѣз, кнѡзѣ, брѡгѣз, влѡгѣз, грѣхѣз, рѡкѣз, грѣшникѣз, прѣжде всѣхѣз.

в'бкѣ, нѣсѣ рѣди челоу'бкѣ, ѿц'блѣ ѿ недѣгѣ ѿ дѣхѣ слыхѣ
т. п. Називний однини: о'тцѣ, со'тникѣ і т. д.

§ 37. У множині пишуть: родовий ѿхѣ, а знахідний ѿхѣ. Двійня: д'блѣ рѣкѣ твоѣю.

В родовім відмінку множини взагалі пишемо ѣ, ѿ або ставимо ѣ, як що ці форми мають собі однозвучні: ѿ тѣмѣ, ѿ блѣгѣ, ѿ чѣдѣ, але: ѣзѣ блѣгѣ ѣмѣ; правда, частіше пишуть блѣгѣ.

§ 38. В давальнім відмінкові множини мужеського й середнього роду речівників, прикметників, займенників та дієприкметників, для відріжнення від орудного однини, пишемо широке ѣ, ѿ або ставимо камору, напр.:

а. чѣдѣемѣ, зѣповѣдемѣ, возлюбленнимѣ (рос. возлюбленнымѣ), о'тцѣмѣ, наѣчѣ беззаконнымѣ пѣтѣмѣ твоимѣ, князѣмѣ, сѣдѣти живимѣ ѿ мѣртвымѣ, поучѣтисѣ словесемѣ твоимѣ, птенцѣмѣ, по пѣніемѣ, зѣацѣмѣ, наѣчѣ мѣ ѿправданіемѣ твоимѣ.

б. вѣсѣомѣ, мнѣогимѣ грѣхѣомѣ, врагѣомѣ, ѿпѣтолѣмѣ, грѣшникѣомѣ, д'блѣомѣ, должникѣомѣ, чертѣогѣомѣ.

в. творѣца видимимѣ же вѣсѣмѣ ѿ невидимимѣ (рос. творѣца видимымѣ же вѣсѣмѣ ѿ невидимымѣ), чѣдѣимѣ, моймѣ, твоимѣ, кѣ нимѣ, вѣб'рнимѣ, жнѣвимѣ і т. п.

В оруднім однини: о'тцѣмѣ, мнѣогимѣ грѣхѣомѣ і т. д.

Розріжняти: давальний множини ѿмѣ: дадѣ ѿмѣ, орудний однини ѿмѣ.

§ 39. По шиплячих звуках в цих випадках у множині пишеться - ымѣ, а в однини - имѣ, напр.: чѣдѣомѣ вѣшымѣ, просѣщымѣ, должникѣомѣ нашымѣ, ѿжидѣющымѣ, і т. под., але в однині: надѣ вѣшимѣ, просѣщимѣ, дѣомѣ животворѣщимѣ і т. д.

§ 40. В оруднім відмінкові множини речівників мужеського роду, для відріжнення від відмінку знахідного множини, ставиться камора: вѣрѣги жѣлѣзнымѣ, сѣ кнѣзи, нашими гѣзѣки, лѣотыми недѣги, але: ѿц'клѣющаго недѣги; со о'тцѣ ѿ нашими, але: творѣхѣ о'тцѣ ѿхѣ; челоу'бкѣ прѣдѣвшими і т. п.

§ 41. Таблиця відріжнення однозвучних форм.

Скорочення: N — називний відмінок, nominativus; i—родовий, genetivus; D—давальний, dativus; A—знахідний, accusativus; Ab—орудний, ablativus. Цифра вгорі коло відінку визначає число: 1—однина, 2—двійня, 3—множина. Тже формула G³ визначає: родовий відмінок множини, enetivus pluralis.

П и ш е м о:	Щоби відріжнити від:	Див. про це §:
G ¹ : дѡбрагѡ, сегѡ, нѡдѡцагѡ	A ¹ : дѡбраго, сего, нѡдѡцаго	§ 30
G ¹ : мене, тебе, себе	A ¹ : мене, тебе, себе	§ 31
Дієприслівник: сѡѡтаѡ	Прикметник: екѡѡѡ	§ 32
G ³ : крагѡвѡ, змѡевѡ	Прикметник: -евѡ, -евѡ	§ 33
G. ³ A ³ : двѡ сѡна, рѡга сребренна	G : сѡна, рѡга, сребренна	§ 34
G ² : двѡ рѡвѡѡ, нѡзѡѡ, лѡптѡѡ	D ¹ : рѡвѡѡ, нѡзѡѡ, лѡптѡѡ	§ 34
N ³ . A ³ : селѡнѡ, скѡрѡнѡ, дѡѡѡ	G ¹ : селѡнѡ, скѡрѡнѡ, дѡѡѡ	§ 35
G ³ : сѡтѡецѡ, сѡтѡннѡѡ, рѡѡѡ	N ¹ : сѡтѡецѡ, сѡтѡннѡѡ, рѡѡѡ	§ 36
G ³ : нѡѡѡ: двѡ нѡѡѡ	A ³ : нѡѡѡ: послѡѡѡ нѡѡѡ	§ 37
D ³ : сѡтѡѡѡѡ, грѡѡѡѡѡ мѡѡѡѡѡ, нѡѡѡѡѡ	Ab ³ : сѡтѡѡѡѡѡ, грѡѡѡѡѡѡ мѡѡѡѡѡ, нѡѡѡѡѡ	§ 38
D ³ : вѡѡѡѡѡѡ, прѡсѡѡѡѡѡѡѡ	Ab ¹ : вѡѡѡѡѡѡ, прѡсѡѡѡѡѡѡѡѡ	§ 39
Ab ³ : сѡ сѡтѡѡѡ, нѡдѡѡѡѡѡ	A ³ : сѡтѡѡѡ, нѡдѡѡѡѡѡ	§ 40

V. Окремі випадки.

§ 42. Під впливом південно-слов'янського правопису а сході слов'янства закорінилася була звичка з кінця IV-го віку писати Ѧ зам. Ѧа чи Ѧ по голосних звуках (рідше писали Ѧ, ѡѡ зам. ю), напр.: тѡѡѡ, дѡѡѡнѡѡ, крѡѡѡнѡѡ, зѡѡѡ (рос. своѡѡ), сѡѡѡ і т. п. В новочаснім церковно-слов'янськім правопису цеї південно-слов'янськѡѡ звички не одержують і пишуть: тѡѡѡ, дѡѡѡнѡѡ, крѡѡѡнѡѡ, своѡѡ (рос. своѡѡ), сѡѡѡ, зѡѡѡѡѡѡѡѡ, вѡѡѡѡ, бѡѡѡѡѡ (рос. бѡѡѡѡѡ) і т. п. Іапис ѡѡ, ѡѡ зживається тепер лише в чужих словах, напр.: дѡѡѡѡѡѡѡѡ, ѡѡѡѡѡѡѡѡ, ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ, ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ, ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ і т. п.

§ 43. Встаровину лише початок певного уривка твору починали писати з великої букви, а власні ймення і т. п. писали з малої букви. В новочаснім церковно-слов'янськім правопису звичайно велику букву пишуть лише з початку речення, а власні, святі ймення і т. п. пишуть з малої букви, напр. Гѣи ѿсе хрѣте (укр. христе, рос. христѣ), сѣбѣи, бѣговолѣніемъ твоимъ сіюна, ѿ да созидаетъ стѣны іерусалимскія, возвеселитъ ѿ бѣѣ, при понтіѣстѣмъ пілатѣ, бѣгодѣтнаа мѣре, прійде ѿсеъ къ видѣаѣдѣ, поѣмъ петрѣ, ѿ іѡанна, ѿ іакѡва, поглѣ егѣ ко ѿрѣаѣдѣ і т. п. Але в останній час почали вже видавати богослужбові книжки і з великими буквами у власних та святих йменнях, напр. прійде Мѣріа Магдаліна, ѿ Галііи і т. п.

§ 44. По звичаю давніх народів і в церковно-слов'янськім письменстві цифри визначаються буквами. Коли треба, щоб буква визначала цифру, над нею ставлять титло.

Ось слов'янські цифри: \tilde{a} —1, \tilde{k} —2, \tilde{r} —3, \tilde{d} —4, \tilde{e} —5, \tilde{s} —6, \tilde{z} —7, \tilde{n} —8, \tilde{f} —9, \tilde{i} —10, \tilde{a}_1 —11, \tilde{k}_1 —12, \tilde{r}_1 —13, \tilde{d}_1 —14, \tilde{e}_1 —15, \tilde{s}_1 —16, \tilde{z}_1 —17, \tilde{n}_1 —18, \tilde{f}_1 —19, \tilde{k}_2 —20, \tilde{k}_a —21, \tilde{k}_b —22, \tilde{a} —30, \tilde{m} —40, \tilde{n} —50, \tilde{h} —60, \tilde{c} —70, \tilde{n} —80, \tilde{c} —90, \tilde{p} —100, \tilde{p}_a —101, \tilde{r} —200, \tilde{r}_1 —300, \tilde{v} —400, \tilde{f} —500, \tilde{x} —600, \tilde{v} —700, \tilde{w} —800, \tilde{u} —900, \tilde{x}_a —1000, \tilde{x}_b —2000, \tilde{x}_k —20000, $\tilde{x}_a \tilde{c} \tilde{k} \tilde{s}$ —1926, $\tilde{x}_a \tilde{c} \tilde{c} \tilde{z}$ —1927, $\tilde{x}_a \tilde{c} \tilde{c} \tilde{n}$ —1928.

§ 45. В уживанні знаків розділових в сучаснім церковно-слов'янськім правопису нема послідовности. Давнина знала головно такі розділові знаки: крапка знизу (.) чи посередині рядка в значінні теперішніх: крапки (.), перетинки (,) та середника (:); крапка зверху (·) в значінні двокрапки (:); середник (:) в значінні знака питання (?),—це все взято з грецького письма. До цих знаків пізніше прийшла до нас від південних слов'ян перетинка (,).

Тепер в церковно-слов'янськім правопису ось цих 4 розділових знаків вживається як і в письмі гражданськім , . : ! Крім цього, з давньої традиції середник (:) визначає знака питання (?), а двокрапки (:) вживається яко середника (:) та яко знака скорочення (....). Напр.: Докѡлѣ, гдѣ, забѣдѣши ма до концѣ; Цѣю нѣный: Прѣтѣа тѣце: Сѣе нашѣ: Вживання : замість ; див в Символі Віри на ст. 23.

§ 46. З найдавнішого часу кожна слов'янська церква мала своєю власною вимовою богослужбового тексту, про що я оповідаю в своїй праці: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці“ (див. „Елпс“ 1926 р. кн. I ст. 9—32, Варшава). Так само з найдавнішого часу кожна церква мала й свій власний наголос, відповідний до своєї народньої мови. Подаю тут коротенького словничка українських і російських наголосів; докладно про цю справу розповідаю я в своїх працях: 1. Наголос як метод означення місця виходу стародруківаних книжок, див. „Записки Наукового Товариства“ у Львові, 1925 р., т. 136—137 ст. 197—224, і 2. Український наголос на початку XVII віку, див. „Записки чину св. Василя Великого“, 1926 р., т. II вип. 1—2 ст. 1—29.

Наголос

український—російський:

БѢСѢДА — БЕСѢДА
 БОЖЕСТВѢННЫЙ — БОЖЕСТВЕННЫЙ
 БОЛѢЗНЬ — БОЛЕЗНЬ
 БЫЛИ — БЫЛИ
 БЫЛО — БЫЛО
 БЫТІЕ — БЫТИЕ
 ВІДИМЫЙ — ВИДИМЫЙ
 БРАТА — БРАТА
 ВТОРЫЙ — ВТОРЫЙ
 ВЧЕРА — ВЧЕРА
 ГЛАГОЛАТИ — ГЛАГОЛАТИ
 ГОСПОДЬ — ГОСПОДЬ
 ГОСПОДЕВИ — ГОСПОДЕВИ
 ДАРЪИ — ДАРЫИ
 ДЕСНЫЙ — ДЕСНЫИ
 ДНЕВНЫЙ — ДНЕВНЫИ
 ЖИТІЕ — ЖИТИЕ
 ЗАКОНЪ — ЗАКОНЪ
 ЗЕМНЫЙ — ЗЕМНЫИ
 СЛОВА — СЛОВА
 ИЗБАВИТЕЛЬ — ИЗБАВИТЕЛЬ
 ИМА — ИМА
 ИСПОВѢДАНІЕ — ИСПОВѢДАНІЕ

Наголос

український—російський:

ИСПОВѢДАТИ — ИСПОВѢДАТИ
 КАДИТЪ — КАДИТЪ
 КОПИЕ — КОПИЕ
 КРОМѢ — КРОМѢ
 МАЛЫЙ — МАЛЫИ
 МОЕГѠ — МОЕГѠ
 МОЕМѸ — МОЕМѸ
 Ѡ МЕНЕ — Ѡ МЕНЕ
 МІРСКІЙ — МІРСКІИ
 МОРЕКІЙ — МОРЕКІИ
 НАРОДЪ — НАРОДЪ
 НЕВИДИМЫЙ — НЕВИДИМЫИ
 Ѡ НЕГѠ — Ѡ НЕГѠ
 Ѡ НЕА — Ѡ НЕА
 НА НЕГО — НА НЕГО
 КЪ НЕМѸ — КЪ НЕМѸ
 НЕПРІАТЕЛЬ — НЕПРІАТЕЛИ
 ОДЕСНЮ — ОДЕСНЮ
 ОЛТАРЬ — ОЛТАРЬ
 ОСМЫЙ — ОСМЫИ
 ПЛАВАЮЩИХЪ — ПЛАВАЮЩИХЪ
 ПЛОДА — ПЛОДА
 ПОКОЙ — ПОКОЙ

ПОЛЕЗНЫЙ — ПОЛЕЗНЫЙ
 ПОМОЛИМСЯ ГЛА — ПОМОЛИМСЯ
 ПОХВАЛА — ПОХВАЛА
 ПРОСИМЪ ОУ ГЛА — ПРОСИМЪ
 РАБОТАТИ — РАБОТАТИ
 РИМЛЯНОМЪ — РИМЛЯНОМЪ
 СВОЕГЪ — СВОЕГЪ
 СВОЕМЪ — СВОЕМЪ
 ОУ СЕБЕ — ОУ СЕБЕ
 СЕДМЫЙ — СЕДМЫЙ
 СЕА — СЕА
 СЕ — СЕ
 СЕА — СЕА
 СЮ — СЮ
 СЛАВЕНЪШЮ — СЛАВЕНЪШЮ
 СПОДОБИТСЯ — СПОДОБИТСЯ
 СПОДОБИ — СПОДОБИ
 СПОДОБИВЫЙ — СПОДОБИВЫЙ

ТВОЕГЪ — ТВОЕГЪ
 ТВОЕА — ТВОЕА
 ТВОЕМЪ — ТВОЕМЪ
 ТВОРЕЦЪ — ТВОРЕЦЪ
 ОУ ТБЕ — ОУ ТБЕ
 ТРАПЕЗА — ТРАПЕЗА
 ОУТЪШИТЕЛЬ — ОУТЪШИТЕЛЬ
 ОУЧЕНИКЪ — ОУЧЕНИКЪ
 ОУЩЕДРИ — ОУЩЕДРИ
 ХВАЛА — ХВАЛА
 ХОДОТАИ — ХОДОТАИ
 ХОЩЪ — ХОЩЪ
 ЦАРСТВОВАТИ — ЦАРСТВОВАТИ
 ЦАРСТВОИ — ЦАРСТВОИ
 ЦАРИ МОИ — ЦАРИ
 ЧЕСТНЫЙ — ЧЕСТНЫЙ
 ШЕСТЫЙ — ШЕСТЫЙ.

VI. Зразки церковно-слов'янського правопису.

Подаю зразки церковно-слов'янського правопису різних віків.

1. Зографське Євангеліє X—XI віку.

УЧЕ НАШЕ. ІЖЕ ЕСИ НА НЕБЕСЕХЪ. ДА СТИГНЕСА ІМА
 ТВОЕ. ДА ПРИДЕТЪ ЦРЪТВНЕ ТВОЕ. ДА БЪДЕТЪ КОЛЪ
 ТВОЕ. ЪКО НА НІИ І НА ЗЕМЛІИ. ХЛЪБЪ НАШЕ НАСТО-
 ІАШТ... ДАЖДЕ НАМЪ ДНЕСЪ. І ОУТЪПОУСТИ НАМЪ ДЛЪГЪИ НАШ(А).
 ЪКО І МЪІ ОУТЪПОУСТАЕМЪ ДЛЪЖНИКОМЪ НАШИМЪ. І НЕ
 КЪКЕДИ НАЕЪ ВЪ НАПАСЪ. НЪ ІЗЪАБИ НЪ ОУТЪ НЕПРИЪЗ-
 НИ. ЪКО ТВОЕ ЕСТЬ ЦРЪТВНЕ. І СИЛА І СЛАВА КЪ БЪК(Ъ)
 АМИНЪ. Матв. VI. 9—13.

2. Остромирове Євангеліє 1056—1057 р.

Іоан XXI, 1—2. ВЪ ВРЪМЪ ОНО ІАВИСА НІС ОУЧЕ-
 НИКОМЪ СКОИМЪ КЪСТАВЪ ОУТЪ МЪРЪТВИНЪ НА МОРИ ТИ-
 ВЕРНАДЕСТЪКЕМЪ. ІАБИ ЖЕ СА ТАКО ВЪАХЪ ВЪКОУПЪ. СИ-

ЛОНЪ ПЕТРЪ и ДОМА НАСЦАЕМЪИХЪ БЛЪЗНЫЦЪ и НАДАНА-
ИЛЪ НИЖЕ БѢ ОТЪ КАНА ГАЛІЛЕЕНСКЪА и СѢА ЗЕБЕДЕО-
БА и НИКА ОТЪ ОУЧЕНИКЪ ЕГО ДѢКА. Лист 209.

Іоан V, 20—23... казаетъ еямоу дѣла да
взи чюдителя — яко бо оцъ възкрѣнаетъ мьртваши
и живить. тако же и сѣа: іаже хоцетъ живить +
оцъ бо не сьднть никому же нъ сьдз весь дастъ
сѣовн да вси чьтжть сѣа: яко же чьтж... Лист 13 б.

3. Галицьке Євангеліє 11-14 р.

Матв. V, 45—48... оцъ вашего нже есть на
нбѣхъ. ако сѣнце екое сьднть на зази и блѣзи. и
дзжчнтъ на правьднзи. и неправьднзи. Аще бо лю-
бите любашаа взи. кою мьздоу имате. не и мьзта-
ре ли тоже творать. и аще цѣлоуєте друугзи ваша
тѣкло. что лише творите. не и мьзтаге ли тако тво-
рачь. боудѣте оубо взи сьвършени. ако и оцъ
вашъ нбѣскъизъ сьвършенъ есть.

Іоан I, 1—5. Исконъ ваше слово. и слово ваше
ѡ ка. и къ ваше слово. се бѣ исконн ѡ ба. кѣ
тѣкль бы и кѣж него ничтоже не бы еже бы. кѣ
томъ жи[во]тъ бѣ. и животъ бѣ свѣтъ чѣкомъ. и
свѣтъ кѣ тьмѣ свѣтитъсѣ. и тьма его не постиже.

4. Новый Завіт в перекладі митрополита Олексія другої по-
ловици ХІV' віку.

Оче на и на нбѣхъ. да сѣтъ іма тво. да прїдѣ
цѣтвїе твоє. да боудѣ вола твоѣ. и на нбѣи і на зѣ.
хлѣ на насцѣннзи да на днѣ. і зстави на долги и
и ми зставаѣ должникѡ на. і не введи на во
искшїе. но ізбави на ѡ лѣкава. и твоє ѣ
цѣтвїе і сла і слава вѣк амин. Лист 5.

5. Стратинський Служебник 1604 р. ст. 122.

Иже хероувім тайнѣ събразоюще и животворящой троици трѣтѣю пѣснь приносѣще. всѣмъ нѣмъ житѣйскую ѿверзѣмъ печаль. Ико црѣ всѣхъ подемяюще, ѿггльскими невидѣмо дарованѣма чинми. Алладіа.

6. Київський Служебник 1629 р. ст. 39.

Иже хероувѣмы тайнѣмъ образующей, и Животворящей Троици Трѣтѣю пѣснь приносѣщии. всѣмъ ю нѣмъ житѣйскую ѿверзѣмъ печаль. Ико црѣ всѣхъ подемяюще, ѿггльскими невидѣмѣмъ дарованѣма чинми. Алладіа.

7. „Книга о Вѣрѣ“, видрукувана в Киіво-Печерській друкарні в 1619 р. ст. 165—167. В дужки взято пояснення на полях книжки.

Възнаніе вѣры вѣторого Константінополскаго собороу. Вѣрѣю к' єдиного Бѣга ѿца владержителя, творца неба и земли, видѣмъ тѣмъ всѣхъ рѣчѣи и невидѣмъхъ. И въ єдиного Господа (Цана) Ісуса Христа, сына Бѣжого єдинородного: з' ѿца роженного, прѣвѣшткими вѣкы: свѣтлостъ з' свѣтлости: Бѣга правдѣного з' Бѣга правдѣного: роженного а не сътвореного: сползѣстного ѿцоу прѣ которогога вѣшткѣи рѣчѣи стали. Который для насъ чловекомъ, и для нашего збавѣна зышѣмъ з' небесъ: и втѣлѣмъ з' Дѣуха свѣтѣ и Маріи Дѣвѣици, и чловекомъ сталъ. Укрыжѣванъ тѣмъ для насъ, по Понтекимъ Пилатомъ, и оутрѣпѣмъ, и погребѣмъ былъ, и възкрѣ (з мертѣи всталъ) трѣтего дѣна вѣдалѣмъ писмъ. И възшѣ на небеса, и сѣдѣтъ по правѣици ѿца. И поктѣре прѣйти

має з хвалою судити живих і смерах: которого кро-
лѣста не вѣдетъ концѣ. И к Духа свѣтѣго Господа
(Пана) ѡживляющого, з Оца нечлѣного: з Оцемъ
и синомъ сползхваленого, и спѡславленого: который
мѡвилъ прѣ Прорѡки. И единѡ свѣтѡю свѣщрнѡю (Ка-
долицкѡю повсехнѡю) и апѡстѡлѣмъ Церкѡв. Кызна-
вѣю единѡ Крещеніе на ѡчищеніе грѣхѡвх. Очекикѡю
вскресѣнѣ (вскрешѣнѣ) ѡ смерахъ. И живѡтѣ прѣшлого
вѣкѡ. Аминь.

8. *Тексикон Слазеноросекій Памви Беринди, Киѡв, 1627 р.
ст. 102.*

Корнѣ: малого нѡга, ѡво бѣлікого, ѡво крѣкого.	Кошчѣннѣ: Пѣлѣзѣн, жарто- бѣлѣмъ.
Косвѣннѣ: кѡсѣмъ. зызовѣ- тѣмъ, крѣвосѡкѣмъ.	Кошчѣнство: Жартѣ, вла- зѣнство.
Косномѣчѣннѣ: недорѣкѣмъ.	Кудѣннѣ: Чѡртѣ, илѣн чѡ- ровнѣ в мѡсквѣ парѣ- четѣмъ.
Коснѡ: Забавляемъ, бѣвлю- емъ, ѡмѣшкѣю, не рѣхло идѣ, ѡво не рѣхло што справѣю.	Кѡца: Кѡчка, вѣдка.
Которѣмъ: бѣжѣмъ, свѡ- рѣмъ.	Крамолѣ: Рѡзрѣхѣ, свѣрка.
	Крѣнѣко мѣсто: Лѡкнѡе мѣсце, лѣсамъ горѣ.

9. *Евангеліе учительне, Киѡвська Лѡвра, 1637 р. л. 532*

Чѣсѡ ѡного: ѡдѣнѡмъ Іисѡ в стѡроны Тѣрѣ и Сидѡ-
нѣ. И ѡтѡ невѣста Хананѣйскаѣ з ѡнѣхъ гранѣцъ кѣ-
шедши, заколѣла, мѡвѣчи до неѡ: змиѣшѣмъ надѡ мѡю
Піе, Сіе Дѣлѡ: цѡрка мѡѡ тѣжкѡмъ бѣвѣѣ ѡ діѡкола
дрѣчена. И ѡнѣ иѣ не ѡповѣдѣлахъ слѡва. И прѣстѣнѣннѣ
ѡчѣнеке іѣгѡ, просѣлѣн іѣгѡ, мѡвѣчи: ѡпраѣхъ іѣѣ, ко колѣ-
етѣ за пѣлѣмъ. И ѡнѣ ѡповѣдѣючѣ рекѣ: не ѣстѣмъ послѣ-
ннѣ, тѡлѣмъ до ѡвѣцъ, которѣе згнѣлѣн зѣ дѡмѣ Ізраѣлѣ-

ского. ⁂ И она прише́дши, поклонѣла мѢ сѧ, любѣачи: Пѧне ратѣи мѧ. И она ѡповѣдаючи, рекѧ: не добру ѣстѧ врати хлѣбѧ дѣтѣинны, и метѧти щепѧтѡ. ⁂ И она рекѧ: такѧ ѣстѧ Пѧне: а вшѧкже и щепѧта ꙗвѧтъ зѣ ѡдрѡбниѧ, которыѣ надаютъ зѣ стѡлу папѡвѧ и хъ. Тѣды ѡповѣдаючи Гит, рекѧ ѣи: ѡ некѣсто! велика ѣстѧ кѣра твоѧ; нехѧи ти сѧ стѧнѣ такъ хѡченѧ. ⁂ И ѡздороклена ѣстъ цѡрка ѣѣ ѡ ѡноѣ годѣны.

10. Мессія Праведный, твір Іоанникія Галятовського, видрукуваний в Києво-Печерській друкарні в 1669 р., л. 172 б.

Хвѣтка ⁂ Пѧла Пѧбла, котѡрою ѡнъ потѧ на лицѣ своѣмъ ѡутѣралѧ, хѡрыхъ людѣй дѡткнѣнемъ своѣмъ ѡздоровѧла, и ѡ злѡго дѡухѧ ѡнѡтанѣ людѣй бѡлымыи ѡ злѡго дѡухѧ чинѣла.

11. Скарбница Потребная, Іоанникія Галятовського, видрукувана в Чернігові в 1676 р. лист 21 б.

Дѣлѡ ѡ тѡе Рокѡ дахѡв. З Пѡвогѡ мѣста, з Чернѣгова козѧ зѣ пѧнѣства кѣлѧ ѡ рѡзѡмѡ ѡдышѡлѧ и захѡрѣлѧ, на тѡнъ часѧ припрокѡжено ѣгѡ до Монастырѧ, и ѣ Церкѣ Парѧкленѧ до Мѣткѧ Гѣжен за негѡ и Гѣѡ мѧткы иныи ѡправѡвано, и прѣ тѡе зѡстѧлѧ здѡрѡвыи, до рѡзѡмѡ пришѡ, и ѡдышѡлѧ зѣ Монастырѧ здѡрѡвыи до дѡмѡ своѣгѡ.

12. Лекаикон Супрасльський 1722 р., л. 1 б.

Предѡслѡвіѣ кѧ Читателѣмъ. Сѧ неичѣтною бѡлѣстѣю гѡца, и ѧзѡкою ѡутрѡвы неѡудѡвѧ ищѣбною; и зѡвѣрѣли Искѡсѣтелѣ, илѣ Ѣзаминѧторовѣ, поставѧѣмыхъ кѧ Іерѣнство Людѣй, ѧко сѡтныи Іерѣй, ѣдѡ славѣнскѣй ра-

звѣтъ ꙗзыкъ, неждѣи что чѣтъ, въ Бжествѣной
Службѣ съ погнбелію своѣю, и порученныхъ Паствѣ
ѣго, дѣихъ Крѣвю Гдѣа Бѣа нѣго Іѣа Хѣ искупленны,
сіеже все искудено въсть текщѣаго Гѣа, и мнѣзѣ ѡри-
новѣни ѡ рѣкоположеніѣ на Іерейство, сіѣа рѣди вины,
и зѣбрѣтѣоша сѣ.

З М І С Т С Т А Т Т І.

Стор.

- § 1. *Передмова.* Історія церковно - слов'янського правопису. 3

I. Надрядкові значки.

- § 2. Надрядкові значки. 4
§ 3. Придих. 4
§ 4. Наголос. Історія значків наголосу. 5
§ 5. Значки наголосу. 6
§ 6. Варія. 6
§ 7. Оксія. 6
§ 8. Оксія замість варії. 6
§ 9. Односкладові слівця - часточки. 7
§ 10. Камора. 7
§ 11. Значки наголосу на односкладових словах. 7
§ 12. Паєрик. 7

II. Скорочення слів.

- § 13. Титла, їх історія 8
§ 14. В яких словах ставимо титла. 9
§ 15. Виносні букви. Добро - титло 10

III. Вживання окремих букв.

- § 16. Широке *ѣ* і вузьке *ѣ*. 10
§ 17. Букви *и, і, ѳ*. 10
§ 18. Букви *о, Ѡ, ѡ*. 11
§ 19. Коли вживати *ѡ*. 11
§ 20. Лігатура *ѡ*. 11
§ 21. Букви *ѣ, ѣ*: 11
§ 22. Буква *ѣ*. 12
§ 23. Букви *ѣ і ѣ*. 12
§ 24. Буква *ѣ*. 12
§ 25. Букви *ѣ і ѣ*. 12
§ 26. Буква *ѣ* перед приголосною. 12
§ 27. Букви *ѣ ѣ ѣ*. 13

IV. Відріжнення на письмі однозвучних форм.

§ 28. Історія відріжнення.	13
§ 29. Способи для відріжнення.	13
§ 30. Відріжнення G ¹ від A ¹	13
§ 31. Відріжнення менѣ від менѣ.	14
§ 32. Дієприслівники на-ω і прикметники на-о:	14
§ 33. Відріжнення G ³ на · ωкѣ, — ѣкѣ від прикметників на · окѣ, — ѣкѣ	15
§ 34. Відріжнення N ² і A ² від G ¹	15
§ 35. Відріжнення N ³ і A ³ від G ¹	15
§ 36. Відріжнення G ³ від N ¹	16
§ 37. Відріжнення ѣхъ від ѣхъ.	17
§ 38. Відріжнення D ¹ від Ab	17
§ 39. Відріжнення D ³ -шымъ від Ab ¹ -шимъ.	17
§ 40. Відріжнення Ab ¹ від A ³	17
§ 41. Таблиця відріжнення однозвучних форм.	18

V. Окремі випадки.

§ 42. Написи аа, еа, іа і т. п.	18
§ 43. Велика буква у власних йменнях.	19
§ 44. Церковно-слов'янські цифри.	19
§ 45. Знаки розділові	19
§ 46. Наголоси український і російський.	20

VI. Зразки церковно-словянського правопису.

1. Зографське Євангеліє X в.	21
2. Остромирове Євангеліє 1056—1057 р.	21
3. Галицьке Євангеліє 1144 р.	22
4. Новий Завіт XIV віку.	22
5. Стратинський Службник 1604 р.	23
6. Київський Службник 1629 р.	23
7. Книга о вірі 1619 р	23
8. Лексикон Славеноросскій 1627 р.	24
9. Євангеліє учительное 1637 р.	24
10. Мессія Праведний 1669 р.	25
11. Скарбница потребная 1676 р.	25
12. Лексикон, Супрасль, 1722 р.	25

